

SER MAKS
HEJSTINGS

KATASTROFA

1914. – početak kraja

II KNJIGA

Preveo
Nenad Dropulić

■ Laguna ■

Naslov originala

Max Hastings

CATASTROPHE

Europe Goes to War 1914

Copyright © Max Hastings 2013

Translation Copyright © 2014 za srpsko izdanje, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

Za Peni, koja obavlja stvaran posao

Sadržaj

Spisak ilustracija	9
Mape.	13
9. Žofrov trenutak	
1. PARIZ U ŠKRIPCU.	17
2. SER DŽON OČAJAVA	22
3. TRAČAK NADE	33
10. Moltkeov usud	
1. MARNÁ	52
2. „NEREŠENO ZA NAS“	90
11. „Jadnici, borili su se na brodovima kao pravi ljudi.“ .	107
12. Tri vojske u Poljskoj	147
13. „Jesi li ikada plesala s njim?“	
1. DOMAĆI FRONTOMI	178
2. VESTI I PSOVKE.	208

14. Prostrana zemlja, beskrajno nebo	
1. ČERČILOVA PUSTOLOVINA	217
2. „ĐAVOLJE NOVOTARIJE“	234
15. Ipr: „Nešto potpuno beznadežno“	244
16. „Rat postaje pošast čovečanstva.“	
1. POLJSKA.	287
2. POSLEDNJA SRPSKA POBEDA	302
17. Život u blatu	310
18. Tiha noć, sveta noć	343
Izjave zahvalnosti	373
Indeks	375

Ilustracije

Retki su snimci s bojnih polja iz 1914. Fotografije koje navodno prikazuju borbu često su nameštene ili lažne, a mnogi potpisi iz tog vremena namerno su ili slučajno netačni. Fotografije za ovu knjigu birane su s ovim činjenicama na umu kako bi pružile najživlji utisak izgleda bojišta; za retke se zna tačno gde i kada su snimljene, a neke su predratne.

Car Vilhelm II (*Popperfoto/Getty Images*)

Poenkare i ruski car, Sankt Peterburg, juli 1914. (© *Interfoto/Alamy*)

Askvit i Lojd Džordž (Privatna zbirka)

Pašić (*Imagno/Getty Images*); Berhtold (*akg/Imagno*); Sazonov (© *RA/Lebrecht Music&Arts*); Grej (*Hulton Archive/Getty Images*); Čerčil (*Hulton Archive/Getty Images*); Betman Holveg (*DAP/Press Association Images*)

Rusi se mole za božju pomoć. (*Mirrorpix*)

Moltke (*The Granger Collection/Topfoto*); Ludendorf (*Hulton Archive/Getty Images*); Hindenburg (*Hulton Archive/Getty Images*); Kičener (*Hulton Archive/Getty Images*); Lanrezak (*Mary Evans/Epic/Tallandier*)

-
- Konrad (© *Ullsteinbild/Topfoto*); Žofr (© *Roger Viollet/Topfoto*); Frenč (© *Roger Viollet/Topfoto*); Hejg (© *Roger Viollet/Topfoto*); Falkenhajn (*Hulton Archive/Getty Images*); Franše d'Epere (*DeAgostini/Getty Images*)
- Rusi u Galiciji (*Mirrorpix*)
- Juriš srpskih jedinica (*Robert Hunt Library/Mary Evans*)
- Putnik (© *The Aret Archive/Alamy*)
- Počorek (*Getty Images*)
- Kaplar Egon Kiš (© *IMAGNO/Lebrecht*)
- Austrijski vojnici vrše masovno pogubljenje srpskih civila. (© *Robert Hunt Library/Mary Evans*)
- Austrijsko opsadno oruđe (*Photo12/Ann Ronan Picture Library*)
- Kluk (*akg-images*)
- Bilov (© *INTERFOTO/Alamy*)
- Francuski vojnici pre sloma (© *Roger Viollet/Topfoto*)
- Belgijanci u borbi (*Underwood Archives/Getty Images*)
- Legendarne francuske sedamdesetpetice (*Roger Viollet/Rex Features*)
- Smit-Dorijen (*Mirrorpix*)
- Vilson, Foš i Ige (*Hulton Archive/Getty Images*)
- Mari (*Universal History Archive/ UIG/The Bridgeman Art Library*)
- Nemačko napredovanje (*RA/Lebrecht Music&Arts*)
- Francuzi pokazuju ofanzivni duh. (*Mirrorpix*)
- Austrougarska konjica u Galiciji (© *Robert Hunt Library/Mary Evans*)
- Britanci se razmeštaju za svoju prvu bitku. (© *IWM (Q 53319)*)
- Britanci čekaju neprijatelja.
- Samsonov (*DeAgostini/Getty Images*)
- Rusi pod napadom

-
- Ruski zarobljenici posle Tanenberga (© *Robert Hunt Library/Mary Evans*)
- Renenkampf (*RIA Novosti*)
- Fortunino Matanija, slika Baterije L u borbi kod Nerija (© *David Cohen Fine Art/Mary Evans Picture Library*)
- Midlseks pod paljbom (R.C. Money. LC GS 1126. Objavljeno uz dozvolu Biblioteke Univerziteta Lidsa.)
- Devojka iz Safoka vozi tramvaj u Loustofu. (© *IWM (Q 31032)*)
- Ruski vojnici u logoru (*David King Collection*)
- Ruska poljska bolnica (*David King Collection*)
- Zapadni front, zima 1914. (© *SZ Photo/Scherl/The Bridgeman Art Library*)
- Doroti Filding (*Warwickshire County Record Office collections: CR2017/F246/326*); Eduar Kerdeve (*Personal archives of Jean Coeurdevey*); Žak Rivije (*All rights reserved. Private collection*); Rihard Henč (*bpk/Studio Niermann/Emil Bieber*); Pol Lintje (*from „Avec une batterie de 75. Le Tube 1233. Souvenirs d'un chef de pièce (1915–1916)“ by Paul Lintier, Paris 1917*); Vladimir Litauer (*From „Russian Hussar“ by Vladimir S. Littauer, J.A. Allen&Co, London, 1965*); Konstantin Šnajder (*Constantin Schneider als Oberleutnant; Foto: Privatbesitz; Reproduction: Salzburger Landesarchiv; aus: Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, Bd.95, Wien [u.a.] Böhlau, 2003*); Lajonel Tenison (*Tennyson Research Centre, Lincolnshire County Council*); Venesija Stenli (© *Illustrated London News Ltd/Mary Evans*); Luis Spirs (*Patrick Aylmer*); Helena Švajda i Vilhelm Kajzen (*State Archive of Bremen*); Luj Barta (*From „Les Carnets de guerre de Louis Barthas, tonnelier, 1914-1918“ © Editions de la Découverte. Paris. English edition to be published in 2013 by Yale University Press*); Fransoa Majer (© *IWM Q 111149*)

Porodica beži s bojnog polja. (*Mirrorpix*)

Britanski vojnici u Belgiji, zima 1914. (K.W. Brewster/The Liddle Collection/Leeds University Library. Photograph LC GS 0195)

Iako je preduzeto sve da se pronađu vlasnici autorskih prava fotografija, u nekim slučajevima to je bilo nemoguće. Pisac i izdavači bi rado primili svaku informaciju koja bi omogućila da se ovi propusti u budućim izdanjima isprave.

Mape

Piščeva napomena:

Pokreti ogromnih armija 1914. bili su toliko složeni da je nemoguće podrobno ih prikazati kartografski. Trudio sam se da ove mape budu jasne laicima pa su, na primer, izostavljeni brojevi divizija osim tamo gde su bili neophodni. Mape se načelno zasnivaju na mapama iz *Vojnog atlasa Prvog svetskog rata* Artura Benksa (*Heinemann, 1975*).

Nemačko napredovanje,

17. avgusta – 5. septembra 1914.	35
Bitka na Marni, 5–6. septembra 1914.	59
Bitka na Marni, 7–8. septembra 1914.	65
Bitka na Marni, 9. septembar 1914.	79
Nemačke jedinice u povlačenju prema Enu	93
Galicijsko ratište	155
Povlačenje saveznika s linije Izer–Lis, 9–15. oktobra 1914.	231
Prva bitka kod Ipra: prvi potezi.	253
Prva bitka kod Ipra: konačni raspored.	281
Okvirni položaji na Istočnom i Zapadnom frontu, decembar 1914.	349

Kao komandant Štabne akademije Kopnene vojske Velike Britanije 1910, brigadni general Henri Vilson procenio je mogućnost izbijanja evropskog rata i tvrdio da je jedina britanska mudra mogućnost da sklopi savez s Francuskom protiv Nemačke. Jedan student se usudio da kaže da bi samo „nezamisliva glupost državnika“ mogla izazvati opšti sukob. Vilson je podsmehljivo odvratio: „Ha! Ha! Ha! Upravo nezamislivu glupost ćete i dobiti!“

„Pripremamo se za ulazak u dugačak tunel pun krvi i mraka.“

ANDRE ŽID, 28. juli 1914.

Jedan zvaničnik ruskog Ministarstva inostranih poslova u šali je rekao britanskom vojnom atašeu: „Trebalo bi da ste vi vojnici vrlo zadovoljni što smo vam spremili ovako lep rat.“ Oficir je odgovorio: „Moraćemo da sačekamo i vidimo hoće li to zaista biti lep rat.“

9.

Žofrov trenutak

1. PARIZ U ŠKRIPCJU

Tokom avgusta odigrao se izuzetno temeljan preobražaj francuske prestonice u zaraćeni grad – ako ne opsaden, a ono makar grad kome svakog trenutka preti opsada. Sve javne zgrade su zatvorene, uključujući i muzeje. Autobusi su rekvirirani za potrebe vlade, a taksiji su na neko vreme nestali s ulica. Podzemna železnica je radila, žene su preuzele posao konduktera, ali vladala je tolika gužva da su ljudi radije išli pešice. Najupadljiviji zvuci na ulici bile su sirene ambulantanah kola koja su prevozila ranjenike sa železnićkih stanica u bolnice. Mnoge radnje bile su zatvorene jer je osoblje otišlo u vojsku, kao i sva pozorišta osim nekoliko „dvorana za prikazivanje pokretnih slika“. Više od pedeset hiljada ljudi, većinom žena, dolazilo je na mise u katedralu Notr Dam da se moli za Francusku.

Nastajala je nestašica izvernih proizvoda. Mleka je bilo u izobilju – krave su pasle po Bulonjskoj šumi – ali ne i maslaca jer nije imao ko da ga bućka, a pekari su prestali da prave kroasane i sva ostala „fina peciva“. Konjetine je ponestajalo jer

je vojska uzimala toliko konja da je seljacima bilo isplativije da zadrže konje za buduću vojnu službu nego da ih prodaju klanicama. Park Belvil zatvoren je za javnost jer su u njega smeštene ovce i goveda; parkovsko jezero je isušeno i napunjeno zečevima u okviru novih preventivnih mera za slučaj opsade.

Među mnogim neobičnostima jedan jutarnji prolaznik zapanjio se videvši kako pastiri teraju stado ovaca Ulicom Rivoli prema istočnoj železničkoj stanici. Vojska je preuzela i hotel *Džordž Peti*. U dvorani Gran pale se umesto uobičajenih umetničkih dela nalazilo dve hiljade pripadnika pomorske desantne pešadije. Versaj je postao vojni logor. Noćno nebo nad Parizom parali su brojni reflektorski snopovi tražeći neprijateljske letelice. Velika masa ljudi okupljala se svakodnevno oko Američke bolnice u Nejiju i gledala kako donose ranjenike. Dobrovoljci iz mnogih zemalja dolazili su na medicinske preglede u Dom invalida. Slikom zdravlja raznih naroda smatrala se činjenica da su lekari odbili polovinu Rusa, trećinu Poljaka, jedanaest odsto Italijana, četiri odsto Engleza i ni jednog jedinog Amerikanca. Britanski ambasador se ljutio što lord Kičener dozvoljava podanicima Džordža Petog da se prijavljuju u francusku vojnu službu. Pet stotina već primljenih dobrovoljaca, napisao je ozlojeđeno ser Fransis Berti, trebalo je, kao što je red, da se prijave u vojsku svoje otadžbine.

Najveća glad vladala je za vestima; jedine novosti o ratu stizale su u obliku tri kratka umirujuća dnevna saopštenja koja je izdavalo Ministarstvo rata. Prve vesti o smrtonosnim borbama u Alzasu stigle su do Parižana u pet dana starim brojevima italijanskih novina čiji su dopisnici pratili događaje iz Bazela. Mnogi domaći listovi prestali su da izlaze, a oni preživeli slabo su prolazili jer je cena papira vrtoglavo rasla, a hiljade štamparskih radnika i novinara su mobilisane. Andre Žid je toliko čeznuo za vestima da je kupovao devet novina dnevno. Marsel Prust je priznavao da kupuje sedam; smatrao je da su vesti

krajnje oskudne, ali se divio vojnim komentarima Anrija Bidua u listu *Žurnal de debat* kao „jasnim i izuzetnim, jedinim pristojnim tekstovima o ratu koje sam čitao“. No njegovo poverenje donekle je uzdrmano kad je Bidu prihvatio da istovremeno obavlja i dužnost pozorišnog kritičara: „Nadam se da neće pobrkati teme!“

Zbog plašta tajne koji su Žofr i vlada prebacili preko vojnih operacija, nacija je bila preneražena kada je 28. avgusta vlada izdala neočekivano saopštenje u kom je objavila da se „naše linije protežu od Some do Voža“. Bio je to razoran udarac tako nehajno dobiti informaciju da je neprijatelj ušao duboko u srce Francuske. „Iz kakvog smo se ludog optimizma prenuli!“, jado-kovao je Žid. „Novine su tako dobro obavile svoj posao da su svi zamišljali da naša vojska treba samo da se pojavi i natera Nemce u panično bekstvo.“ Sada su se Parižani pomirili s opsadom svog grada, koja je delovala još verovatnije pošto je 29. avgusta jedan jednomotorni avion bacio pet malih bombi na grad.

Tridesetog avgusta Francuzi su saznali da se vlada premešta u Bordo noseći sa sobom zlatne rezerve Francuske banke, i da su Nemci zauzeli Kompjenj. U britanskoj ambasadi ser Fransis Berti je spaljivao poverljive papire. Turobno je napisao: „Nemci su, izgleda, uvereni da će okupirati Pariz“, a nešto kasnije je i sam izbegao za Bordo zajedno s većim delom diplomatskog kora. Putovanje vozom do Bordoa trajalo je četrnaest sati umesto uobičajenih sedam; Berti se žalio da je njegovo osoblje bilo nagurano u tri kupea, dok su Rusi zauzeli osam kako bi smestili ne samo porodice diplomata nego i poslugu s decom.

Državni činovnik Mišel Korde, koji je napustio Pariz sa svojim odeljenjem, prezrivo je pisao o svojim starešinama ministrima: „Tužno je videti ove ljude sada... kako se vozikaju u automobilima... penju se u svoje posebne vozove, videti ih kako radosno i otvoreno pokazuju svoju moć.“ Brojne šale su se zbijale o izbeglim ministrima koji su rado zalazili u restoran *Au*

chapon fin; dosetljivci su restoran prekrstili u *Au capon fin*, zamenivši reč kopun – uškopljeni petao – žargonskim izrazom za kukavicu. Jedne večeri uz aperitiv Korde i neki političari razgovarali su, upadljivo neumesno, o jezičkoj neobičnosti koja je odjednom dobila na značaju: zašto postoji reč za ženu koja izgubi muža – udovica – ali ne i za majku koja izgubi dete? Besmisleno nadmetanje nastalo je između suprotstavljenih vojnih cenzora u Parizu i onih u Bordou – jedni su izluđivali novinare odobravajući objavljivanje informacija koje su drugi izbacivali. Smatralo se da su pravila o vestima labavija u Bordou, ali Francuska je, kao i sve druge zemlje, zabranila objavljivanje podataka o ukupnim gubicima.

Videvši da je vlada napustila prestonicu, milion manje značajnih izbeglica pošlo je za tim primerom. Među njima je bio i Marsel Prust, koji je pošao u svoj voljeni Kabur na normandjskoj obali. Petočasovni put protegao se na dvadeset dva sata, a kad je stigao, Prust je zatekao malu gradsku bolnicu prepunu ranjenih vojnika. Od samog dolaska svakodnevno je nosio ranjenicima sitne poklone – karte, razne igre, čokolade. Grupa izbeglih vojotkinja pomagala je u osnivanju narodnih kuhinja za izbeglice iz Belgije, ali romanopisac je primetio da su mesne kokete mnogo sposobnije vršile tu dužnost.

Jedan od poslednjih poteza ministra rata Adolfa Mesimija pre polaska u Bordo bilo je imenovanje generala Žozefa Galijenija za vojnog guvernera Pariza. Ovaj visoki mršavi šezdesetpetogodišnjak s naočarima stekao je veliko iskustvo u kolonijalnim ratovima, a 1911. godine odrekao se imenovanja na položaj načelnika Vrhovne komande u korist generala Žofra. Prema rečima Lojda Džordža, koji ga je tada upoznao, Galijeni je bio „očigledno veoma bolestan čovek, bled i mršav i duboko uznemiren. Činilo se da smrt istiskuje čestice života iz njegovih vena.“ Galijeni je aprila 1914. otišao u penziju, ali kad je u odsudnom času pozvan nazad na dužnost, prikupio

je poslednje rezerve energije, odlučnosti i iskustva, kao i velike razboritosti, što je dobro došlo Francuskoj. I on je, kao i Lanrezak, posetio Vrhovnu komandu u Vitri le Fransoau, i 14. avgusta uzalud savetovao Žofra da odustane od ardenske ofanzive.

Sada se činilo da je Žozef Galijeni junak dana. Iako Anglo-saksonci pretpostavljaju da su Francuzi hronično skloni burnim izlivima osećanja, čak i stari general Galijeni iznenadio se kad je 26. avgusta prihvatio dužnost vojnog guvernera Pariza, a Mesimi ga toplo izljubio. Galijeni se odmah latio organizovanja odbrambenog perimetra oko prestonice, mada je znao da bi, ako Nemci probiju francuski front, Pariz ponovo mogao pasti u opsadu kakvu je iskusio 1870. godine. Galijeni je besneo zbog okolišanja birokrata, očigledno nesposobnih da svoj mirnodopski tempo prilagode vremenu nacionalne opasnosti; rušenje kuća neophodno za otvaranje linija vatre nije sprovedeno zbog straha da bi se time uznemirilo stanovništvo.

Dvadeset sedmog avgusta vlada je pala i stvorena je nova. Rene Vivijani ostao je premijer, mada veoma okrnjenog ugleda, ali prvi put su u vladu ušla dva predstavnika socijalista. Poslancima se očigledno smučila Mesimijeva nesposobnost da uspostavi bilo kakvu kontrolu nad Žofrom – Poenkare se razbesneo kad je načelnik Vrhovne komande čak i njemu, predsedniku Republike, zabranio posetu frontu. Mesimi je izgubio položaj ministra rata, ali njegov naslednik Aleksandar Milran nije ništa preduzeo da reši Galijenijeve nevolje. Vojni guverner Pariza nasledio je garnizon od sto hiljada ljudi, ali to su bili otpaci vojske a ne organizovana borbena sila. Za odbranu prestonice od nemačkog napada, zaključio je Galijeni, biće neophodna tri korpusa redovne vojske – rezervne jedinice bile su beskorisne – a nije bio izgleda da će mu ih Žofr dati.

Jedan Englez je početkom septembra jadikovao nad time koliko je najblistaviji evropski grad prazan. Terasa pomodnih restorana bila su gotovo puste. Jedan čuveni monden sedeo je

sam i ojađen, „napušten od sopstvenih dvorjana“. Zajedljivi urednik jednih novina tvrdio je da je put od grada do Fontenbloa zakrčen ostavljenim automobilima jer su njihovi vlasnici, naviknuti da ih voze profesionalni vozači, sami seli za volan kako bi pobjegli, i zaglavili se. Dom invalida opsedali su preplašeni ljudi očajnički tražeći vojne dozvole da napuste grad, a dugi redovi vijugali su pred šalterima za prodaju voznih karata. Parižani su tužno posmatrali kako se obaraju stabla za prepreke i kako se preko ulica postavljaju drvene barijere s puškarnicama. Jednog popodneva u Bulonjskoj šumi šetači su zurili u orla koji je kružio visoko na nebu i raspravljali o tom značenju. Je li to bio bronzani simbol Napoleona ili porodična ptica Hoencolerna? Ispostavilo se da nije tačno ni jedno ni drugo – bio je to lešinar, pobjegao iz zoološkog vrta.

2. SER DŽON OČAJAVA

Kasno u jesen 1914. godine Dejvid Lojd Džordž, britanski ministar finansija, razgovarao je s generalom Kastelnoom, komandantom francuske Druge armije. Dok su raspravljali o teškoćama s kojima se savezničke zemlje suočavaju, Velšanin je spomenuo najvećeg vojnika Francuske. „Ah, Napoleon, Napoleon“, rekao je zamišljeno general. „Da je on ovde, smislio bi nešto drugo.“ No kad ga je Lojd Džordž upitao može li Francuska da istera Nemce, general je samo slegnuo ramenima: „Mora!“ Njegova tvrdnja da izbacivanje napadača nije samo mogućnost nego neophodnost bila je važan opis francuskih strategijskih nedaća od avgusta 1914. do potpisivanja primirja više od četiri godine kasnije. Ta izjava govorila je o činjenici da su Nemci okupirali velike oblasti francuske i belgijske teritorije

i da su saveznici morali da izvode ofanzivne operacije kako bi oteli Vilhelmovim armijama plen koji s ove stekle.

Ali kako? Poštovaoci Žozefa Galijenija tvrde da je on zaslužan za veliki preokret koji je francuska vojska izvela u septembru 1914, i to ne samo zato što je poverenje u Žofra opadalo. Prvih nedelja rata načelnik Vrhovne komande, pokušavajući da ostvari Plan XVII, vodio je francusku vojsku u niz krvavih bitaka koje su stajale života preko sto hiljada mladića. Žofr je potpuno pogrešno protumačio nemačke namere i manevre i poveo je armije svoje zemlje u propast. Da je poginuo 1. septembra, istorija bi ga pamtila kao nesposobnog kasapina. Žofr će kasnije načiniti nove greške i izazvati još skupih poraza, zbog čega će decembra 1916. biti smenjen.

Ipak, za to kratko vreme krajem avgusta i početkom septembra 1914, iako nije uspeo da stekne ugled jednog od najistaknutijih vojnika u istoriji, Žofr je imao nekoliko velikih trenutaka. Njegov najvažniji podvig bilo je to što je posle niza poraza u pograničnim bitkama sačuvao nerve. Njegov naraštaj evropskih generala bio je vaspitavan da očekuje velike gubitke u svakom većem sukobu. Više oficire spiskovi poginulih nisu bacali u očaj; većina njih smatrala je stoičku reakciju na žrtve najvažnijim merilom sopstvene muževnosti. No to nije sprečilo nekoliko zapovednika na obe strane da podlegnu očajanju u jesen 1914.

Žofr nije očajavao. Taj tromi, krupni, snažni čovek za zakašnjenjem je shvatio namere neprijatelja. Sačuvao je prisustvo duha kad su svi ostali, Francuzi, Britanci i Nemci, upadljivo gubili glavu. Pokazao je olimpski spokoj i čeličnu volju, što se pokazalo odlučujućim u uskraćivanju pobeđe Vilhelmovim armijama. Žofrov preobražaj od uloge zapovednika klanica u „pograničnim bitkama“ do savezničkog spasioca počeo je 25. avgusta, na dan kad je naredio veliko premeštanje snaga iz Alzasa i Lorene na sever. Uveren da će zastrašujuća francuska

utvrđenja podignuta pre rata zadržati veliki broj Nemaca, prebacio je dvadeset pešadijskih i tri konjičke divizije u centar i na levo krilo savezničke linije. To premeštanje iziskivalo je neizmerno složen železnički raspored i dovršeno je tek 1. septembra. U međuvremenu se povlačenje na savezničkom levom krilu nastavljalo, ali u centru su francuske armije izvele neke važne i delotvorne protivnapade – na primer, 25. avgusta protiv nemačkih jedinica koje su jurišale na Nansi. Kastelno, zapovednik tog sektora, veoma je vešto rukovodio odbranom od napada snaga princa Ruprehta iz pravca Moranža.

Uprkos krupnom stasu, Žofr se tih dana ponašao izuzetno energično. On je mrzeo telefon kao sredstvo komandne komunikacije. Za razliku od Moltkea, koji nije napustio svoj glavni štab do 11. septembra, francuski glavnokomandujući vozio se stotinama kilometara po prašnjavim putevima prepunim vojnika i izbeglica kako bi se sastajao sa svojim generalima. Njegov automobil je vrtoglavom brzinom vozio bivši trkač Žorž Bujo, koji je tu dužnost dobio jer je osvojio Veliku nagradu Francuske 1912. i 1913. Brza povorka načelnika Vrhovne komande postala je dobro poznat prizor u pozadini armija.

Britanci su se i dalje povlačili otprilike u korak s trima francuskim armijama desno od njih; borbe zaštitnica tih armija bile su mnogo žešće i skuplje nego okršaji kod Monsa i Le Katoa. Lanrezak je i dalje verovao da je britanski Drugi korpus potpuno uništen u borbama 26. avgusta, što je pojačavalo prezir njegovog štaba prema anglosaksonskom savezniku. Žofr je morao da pristane na nastavak povlačenja jer nova Šesta armija koju je nameravao da stvori na krajnjem levom krilu neće biti spremna za borbu još nedelju dana. Bilo je očigledno da se njegov plan iznesen u Opštoj naredbi br. 2 od 25. avgusta više ne može primeniti jer su položaje s kojih je trebalo da se izvedu protivnapadi Nemci već osvajali. No da li je još valjala opšta zamisao o velikom prodoru na severu? Britanskog vrhovnog komandanta

i njegove oficire to nije zanimalo; oni su bili zaokupljeni spasavanjem svojih malih snaga iz, kako im se činilo, francuske katastrofe. Do 28. avgusta saveznici su se povukli južno od Some. Tri dana kasnije počeli su da prelaze reku Enu i prošli su kroz oblast šampanjca napustivši Rems.

Nove nedaće dalje su pogoršale odnose između saveznika. Tridesetog avgusta po podne Lanrezakov štab poslao je telegram britanskoj komandi sa zahtevom da Britanci razore važan most preko Oaze kod Bajija. Grupa inženjeraca poslata je s eksplozivom uz zakašnjenje od nekoliko sati. Njihov kamion je po mraku stigao na most, a niko nije primetio da su ga Nemci već zauzeli; svi inženjerci su izginuli, a most je ostao netaknut. Sutradan, 31. avgusta, Peta armija je nastavila povlačenje pod vrelim suncem. Francuzima je očajnički bila potrebna zaštita Alenbijeve konjice na levom krilu. Luis Spirs se maštovito dosetio da telefonira poštanskim upraviteljima u svim mestima u kojima bi Britanci mogli biti. Jedna je najzad odgovorila potvrdno; dozvala je jednog žandarma, koji je vrlo predusretljivo pozvao na telefon husarskog oficira s kojim je Spirs nekada služio. Taj oficir je pak obećao da će preneti poruku i da će lično pokušati da rasporedi nešto konjice u razmak između dveju armija. No od svega toga nije bilo ništa.

Britanska komanda je bila potpuno izolovana jer se stalno premeštala ka jugu i nije se javljala nikome. Ser Džon Frenč i njegovi oficiri, koliko je Spirs video, sada „nisu pokazivali ni najmanje zanimanja za događaje koji se ne tiču neposredno britanske vojske“. Trideset prvi avgust izuzetno je važan kao dan kada je vrhovni komandant Britanskih ekspedicionih snaga prevazišao samog sebe. Poslao je u London telegram u kom je nadugačko izneo svoje gađenje prema Francuzima i kampanji u kojoj je primoran da uz njih učestvuje. „Ja ne vidim zašto ponovo moram da se izlažem potpunom uništenju kako bih ih ponovo spasavao“, napisao je. „Mislím da ne shvatate u koliko

se rđavom stanju nalazi naš Drugi korpus i koliko to onemogućava moju sposobnost za napade.“

Ovolika razdražljivost zapovednika jedine britanske armije na terenu prenerazila je Ratni kabinet. Frenčov telegram je u London stigao u kritičnom trenutku, jer su veliki događaji koji su se odvijali na kontinentu prvog meseca rata i uloga malih britanskih snaga u njima bili obavijeni velom tajne i pogrešnih vesti. Prvobitni novinski izveštaji bili su šturi, ali bez razlike vedri. Tajms je 17. avgusta izašao s optimističkim naslovom *Nemci isterani iz Dinana*. Prema opšteprihvaćenoj tradiciji, većina britanskih oficira u pismima kući šalila se sa svojim nevoljama. Hari Dillon, tridesetogodišnji kapetan Oksfordsko-bakingemširskog puka, veselo je napisao 29. avgusta: „Dobro sam i sve je cakum-pakum. Izveli smo dugačak marš – bilo je strašno, dvadeset pet sati gotovo bez predaha, a tako je skoro uvek već danima. Stopala nas toliko bole da se jedva vučemo. Naleteli smo na cvet nemačke vojske i gazimo ih na sve strane... Te svinje izvode svakojake podlosti. Jednom su terali žene i decu pred sobom... drugi put su obukli francuske uniforme i došli vičući... Potukli smo ih svaki put.“

Ako ne računamo ovakve besmislice smišljene da podignu raspoloženje porodica kod kuće, čak ni predsednik britanske vlade nije znao ništa o razmerama bitaka koje vode Francuzi, u poredenju s kojima su britanski sukobi delovali beznačajno. Askvit je dva puta pročitao telegram o borbama kod Monsa pre nego što je potišteno rekao Kičeneru: „Pretpostavljam da čine sve što mogu.“ Stalno je ponavljao da Francuzi navodno ne žele da se bore i navodio je stav britanske vojske da su njihovi saveznici „potpuno utučeni“. Na sednici vlade 24. avgusta malo se raspravljalo o mogućoj evakuaciji Britanskih ekspedicionih snaga preko Denkerka, mada su se posle toga nervi malo primirili. Moris Bonam Karter, službenik Predsedništva vlade, napisao je Vajolet Askvit 28. avgusta s Britancima svojstvenim

samozadovoljstvom: „Naši ljudi čine čuda i mislim da su zaista spasli Francuze.“ Sam Askvit se 29. avgusta slično izrazio: „Belgijanci su... zaista hrabri momci – i do sada u poređenju s Francuzima deluju mnogo bolje – i sada prikupljaju svoje snage.“ Britanski vođa po svemu sudeći nije shvatao veličinu događaja, vojnih i ostalih. Istog dana nehajno je pisao Veniši Stenli o mogućnosti da Rusi pošalju tri do četiri armijska korpusa u Francusku preko Arhangelska: „Zar ne misliš da bi to bilo dobro?“ Dva dana kasnije je u poruci koju je obeležio s POVERLJIVO dodao: „Rusi ne mogu da dođu – trebalo bi im šest nedelja da stignu do Arhangelska!“

Askvit je bio izuzetno inteligentan i osetljiv čovek, ali o životno važnim strategijskim pitanjima pisao je kao da su mu neki dosadni gosti otkazali dolazak na baštensku zabavu. Iako mu je zemlja bila u ratu, u avgustu je ponovo po staroj navici provodio vikende van prestonice. Vozeći se s jednog vikenda u Kentu, naišao je na vozača kome se automobil pokvario i prijateljski da odšlepa do najbližeg grada. Na istom putovanju povezao je dvoje dece koja su se vraćala s letovanja u Margetu do prodavnice u Luišamu iznad koje su stanovali; jedno dete je tokom vožnje sedelo premijeru na kolenima.

Nema razloga pripisivati cinične motive ovim sitnim dobrim delima. Askvit to nije činio kako bi se fotografisao i dodvorio masama; ta dela samo oslikavaju njegovu očinsku dobroćudnost. No teško bi bilo zamisliti Vinstona Čerčila, kasnijeg vođu naroda, da tako postupa usred slične uzavrele krize. Gotovo sve što je Askvit rekao i učinio 1914. godine pokazuje držanje odmerenog čoveka koji na odmeren način reaguje na razularenu evropsku katastrofu. Askvit nije imao ni sposobnosti ni želje da se meša u vojne operacije; to je prepustio Kičeneru i Ratnom kabinetu. On nije bio vojnik, što nije sramota, ali u vreme ogromne opasnosti nije bio ništa bolji narodni vođa nego Čemberlen 1940.

Britanski narod je još manje od Askvita znao o događajima na kontinentu. *Tajms* je 18. avgusta samouvereno tvrdio: „Jasno je samo da nemačka vojska još nije preduzela sveopštu nezaustavljivu ofanzivu kakvu su nas vojni stručnjaci naveli da očekujemo.“ Tri dana kasnije postalo je jasno da je situacija upravo obrnuta, a *Kronikl* je svojim čitaocima saopštio: „Ogromna bitka koja će, po svemu sudeći, odlučiti o sudbini Evrope i izmeniti njenu mapu, očigledno je počela.“ Posle toga punih deset dana britanskoj javnosti bile su uskraćene važne vesti, što je pothranjivalo sveopštu bezvoljnost, naročito među društveno i politički nezadovoljnom „nižom klasom“.

Upravnik koledža Iton Edvart Litelton napisao je pismo *Tajmsu*, objavljeno 24. avgusta, u kom je izrazio očaj nad onim što je smatrao moralnom mlitavošću takvih ljudi: „Mnogi naši radnici smatraju da im neće biti ništa gore nego sada ako Nemačka pobedi. Ako se taj stav ne suzbije, još možemo biti oboreni na leđa.“ Posle jednog vikenda na selu parlamentarni advokat Hju Godli napisao je Vajolet Askvit, takođe 24. avgusta: „Veoma je neobično koliko malo ljudi u unutrašnjosti znaju ili misle o onome što se događa... Mnogo više ih zanimaju sopstvena posla.“ Istog dana vesti o navodnim ruskim uspesima u Istočnoj Pruskoj i o srpskim pobedama nad Austrijancima izazvale su neobuzdani optimizam u štampi. Objavljivana su predviđanja da će jedinice Nikolaja Drugog uskoro zauzeti Kenigsberg i zatim krenuti ka Dancigu. Šarlatan Horejšio Botomli dostigao je vrhunac sladunjavosti tvrdeći u listu *Džon Bul*: „Neka svaki Britanac spokojno, samopouzđano i odlučno dočeka zlatno poverenje kada će zvuci bitke utihnuti i kada ćemo se okupiti sa ženama i decom da govorimo o pobedi naših dragih palih drugova i o novorođenom svetu u kom će kraljevati Princ Mir.“

No vesti o francuskim porazima procurile su iz vlade i parlamenta. Činovnik Admiraliteta Norman Meklaud ljutito je zapisao u dnevnik 24. avgusta: „Ako Francuzi ne mogu da

odbrane sopstvenu zemlju, onda nema smisla da im pomažemo.“ Sutradan je *Tajmsov* vojni izveštac predvideo – tačno, ali dva dana posle samog događaja – da će britanske jedinice kod Monsa morati da se prilagode francuskom povlačenju dalje na jug. Tog istog dana, 25. avgusta, Norman Meklaud je imao neveseo razgovor s kapetanom bojnog broda Sesilom Lambertom, načelnikom Odseka za snabdevanje Admiraliteta, „koji je vrlo turobno posmatrao situaciju – po njegovom mišljenju, francuska vojska neće se valjano braniti: 'Plašim se da će pustiti Nemce da prođu. Pa, moraćemo da odlučimo hoćemo li ići s njima ili ne, baš kao pre sto dvadeset godina.“ No Meklaud je zabeležio da se već istog popodneva Lambert razvedrio: „Naši momci su bili sjajni i izašli su iz borbe uz male gubitke – situacija je mnogo bolja.“

Urednik vesti *Dejli mejla* 26. avgusta je u dnevnik zapisao: „Objavili smo prve podatke o britanskim gubicima. Preko dve hiljade. Kako to strašno zvuči, a rat je tek počeo. Svi govore o brojevima užasnutim šapatom.“ Tih ranih sedmica, dok brojevi nisu zauzeli mnogo više novinskog prostora, *Tajms* je objavljivao kratke biografije palih oficira; na primer: „Poručnik Klod Henri rođen je 1881. i stupio je u Kraljevski vusterširski puk 1903... Od 1909. do jula ove godine služio je u Pograničnim jedinicama zapadne Afrike... Kapetan Dugald Stjuart Gilkison rođen je 1880. i stupio je u Škotske strelce 1899. Služio je pod ser Redversom Bulerom u operaciji oslobađanja Lejdismita.“ Uz ovakve tekstove ponekad su objavljivane i fotografije, često bolno neprikladne, kakva je bila slika poručnika Raunda iz Puka Esekse u opremi za fudbal. Slično tome, kada je krstarica *Amfion* naletela na minu u Severnom moru, *Tajms* je objavio potpun spisak stotina spasenih članova posade; takvi lepi gestovi uskoro će biti napušteni.

Reklame u novinama bile su izuzetno dosetljivo povezivanje s borbama na kontinentu. „Veličanstvena odanost Indije u

teškim trenucima Carstva izaziva divljenje čitavog sveta. Indijski kneževi i indijski seljaci, indijski vojnici i indijsko blago – sve je to stavljeno u britansku službu s dirljivom odanošću. Vi možete Indiji zauzvrat učiniti sitnu uslugu, i to na svoju korist. Pijte 'Čisti indijski čaj' kod kuće i tražite 'Čisti indijski čaj' u klubovima i restoranima.“

Francuska i Velika Britanija uskraćivale su novinarima pristup vojsci, i ta politika izazvala je mnoge rdave posledice. Javnost je strepela u odsustvu bilo kakvih vesti o sudbini svojih vojnika. Pošto dopisnici nisu imali nikakvih izvora vesti osim škrtih zvaničnih biltena, krenuli su samostalno da istražuju front. Mnogi su vraćeni nazad. Jedna priča, možda netačna, govori o grupi izveštača koja je zaustavljena na putu za bojište i dovedena pred generala Horasa Smit-Dorijena. Jedan novinar je tvrdio da je izveštač *Tajmsa*, što je izazvalo generala da oštro uzvrati kako se nada da će dopisnika poslodavac lord Nordklif izdašno nagraditi za preduzimljivost i žar, ali da će on sve njih pod stražom da pošalje u Tur da sede tamo dok se rat ne okonča.

Bez ikakvih priloga dopisnika s prvih linija fronta, stručnjaci su morali da se oslanjaju na pretpostavke i govorkanja. Urednici su počeli da objavljuju pisma koja su vojnici slali voljenima kod kuće i koja su zatim supruge i majke, opčinjene njihovim podvizima, prosleđivale novinama. Uskoro se ispostavilo da su mnoga takva svedočanstva preterana ili potpuno neistinita. Streljačka brigada razbesnela se otkrivši da je vojnik s njenog platnog spiska, neki Kertis, u jednom pismu opisao sopstvena junačka dela izvedena tokom povlačenja. To pismo je bilo objavljeno u mnogim novinama iako je Kertis zaostao iza svoje jedinice i nije ni omirisao borbu.

Ilustrejtjed London njuz 29. avgusta je opisao britanske jedinice kod Monsa kao „pobedničke“. Njihovo povlačenje, tvrdio je utešno novinar Čarls Lou, ličilo je na uzmicanje Velingtonove

armije kod mesta Katr Bra 1815: „Bio je to slučaj sitnog ustupka radi veće dobiti, a ishod je bio Vaterlo... Tada smo Francuže naučili pameti, a sada – gotovo na istom mestu – dajemo im primer.“ S obzirom na takvo zapanjujuće samozadovoljstvo, nije ni čudo što su Žofr i njegovi potčinjeni besneli.

Onda su, 29. avgusta, čitaoci novina pretrpeli težak udarac: stigle su neočekivane vesti da se kampanja na kontinentu odvija krajnje nepovoljno. *Tajms* je objavio izveštaj svog dopisnika iz Amjena od 28. avgusta: „Situacija na severu deluje vrlo ozbiljno.“ Usred meteža povlačenja izveštači su najzad mogli da porazgovaraju s nekim vojnicima, a ovi su im naslikali vrlo sumornu sliku. Sledilo je još gore: dopisnik *Tajmsa* Artur Mur vozio se biciklom i na putu sreo zaostale vojnike Britanskih ekspedicionih snaga. Saslušao je njihove priče i povukao se da o stradanjima britanske vojske napiše nov podroban izveštaj, koji je izazvao senzaciju kad je objavljen u posebnom izdanju 31. avgusta. U članku je pisalo da su Britanske ekspedicione snage doživele potpuni poraz: „Važno je da nacija sada shvati izvesne istine“, napisao je Mur. „Gorke su to istine, ali mi se možemo suočiti s njima. Moramo da srežemo gubitke, da sagledamo celokupan položaj u kom se nalazimo i da stisnemo zube... Ja ne vidim strah ni na čijem licu. To je razbijena vojska, vojska u povlačenju, ali nije vojska progonjenih... Naši gubici su veoma veliki. Video sam ostatke i deliće mnogih pukova... Ukratko rečeno, prvi veliki nemački napad je uspeo. Moramo se pomiriti s činjenicom da su Britanske ekspedicione snage pretrpele najteže udarce, da su podnele ogromne žrtve i da im trebaju hitna i velika pojačanja.“ Zaključio je tvrdnjom da je i nemačka vojska teško stradala: „Moguće je da je dosegla svoje granice.“

U uvodniku *Tajmsa* pisalo je s krajnjim preterivanjem: „Britanska vojska prevazišla je svu slavu svoje duge istorije i stekla nov i neizbrisiv ugled... Iako naterana na povlačenje brojčanom nadmoći i upornošću neprijatelja, ona drži neprekinutu, mada

ugroženu liniju.“ Teško je preterati u prikazivanju uticaja ovog teksta na javno mnjenje. Objavljivanje tog članka razbesnelo je ostalu britansku štampu, koja se povinovala uputstvima vlade i održavala moral hrpama šupljih fraza. Oluja zbog ovog *Tajmsovog* izveštaja još je besnela kad je stigao tajni telegram u kom je ser Džon Frenč opisao stanje Britanskih ekspedicionih snaga veoma slično „senzacionalističkom“ *Tajmsovom* članku. I dopisnik i vrhovni komandant su grešili i daleko preterivali, ali Frenčov defetizam pretio je teškim posledicama; Frenč je izvestio premijera da predlaže povlačenje iza Sene i uspostavljanje nove logističke baze u luci La Rošel. Vrhovni komandant je svakako smatrao sebe novim ser Džonom Murom, koji je vek ranije spasao svoj smeli mali korpus od propasti povlačenjem u Korunju.

Najluđe glasine kružile su Londonom, nepravedno surove prema francuskoj vojsci. Norman Meklaud je u dnevnik zabeležio izveštaje o potpunom slomu, o navodnim pretnjama ser Džona Frenča da će povući britanske snage u Englesku, o francuskoj konjičkoj diviziji koja je navodno odbila da pomogne britanskoj jedinici u nevolji „pod izgovorom da je premorena“, o tome da su se Britanci borili bez prekida jedanaest dana dok „krv i meso više to nisu mogli da podnesu“. Kapetan bojnog broda Sesil Lambert umorno je rekao Meklaud u da će Britanci, po svemu sudeći, morati da spasavaju Francuze uprkos zdravoj logici, baš kao što je Velington pre jednog veka spasao Špance. Sutradan je ovaj visoki zvaničnik u poverenju rekao: „Francuzima je rečeno da se moraju boriti ili da idu dođavola.“

Takva grozničava atmosfera vladala je u vladi i parlamentu kad je kabinet primio ser Džonov telegram. To je bila neizmerno ozbiljna stvar – vrhovni komandant britanske armije na terenu obaveštavao je vladu da pere ruke od kampanje, na šta se njegov predlog u suštini svodio. Mogućnost da Britanske ekspedicione snage jednostrano napuste francusku vojsku izazvala

bi razorne posledice po saveznički cilj. Kabinet je doneo kritično važnu i svakako neizbežnu odluku: britansko-francuska solidarnost važnija je od svega drugog. Feldmaršal mora biti ućutkan. Dobiće neposrednu zapovest da svoje jedinice drži uz Žofrove armije duž linije fronta. Ministar rata lord Kičener upućen je u Pariz da se postara da Frenč učini kako mu je naređeno. Vrhovni komandant mora odustati od svog besramno podlog pokušaja da napusti Francusku.

3. TRAČAK NADE

Prvog septembra, dok su baterija L i Gardijska brigada još vodile svoje male bitke kod Nerija i Vijer Kotrea, izuzetno važan događaj odigrao se u britanskoj ambasadi u Parizu, nekadašnjoj palati Pauline Borgeze u Ulici Sen Onore. Kičener je, užurbano stigavši iz Londona, odabrao da se tu sastane sa ser Džonom Frenčom, pozvanim iz Kompjenja. Vrhovni komandant je izrazio nezadovoljstvo prvo zato što uopšte mora da ostavi svoj štab i sastane se s Kičenerom, a zatim i zato što je Kičener, feldmaršal od 1909, ali sada civil i ministar rata, došao na sastanak u uniformi. Frenč je posetu proglasio nepotrebnim političkim mešanjem u njegovu „izvršnu komandu i autoritet“ i smesta je odbio Kičenerov predlog da on sam obiđe Britanske ekspedicione snage na terenu. Vrhovni komandant se bez sumnje zapravo osećao nedoraslim zadatku u prisustvu mnogo pametnijeg vojnika okićenog francuskom medaljom sećanja na rat 1870/71. koja mu je sa zakašnjenjem uručena prethodne godine. Posle napetog i veoma žučnog sastanka postignut je nelagodan kompromis o operativnim planovima: ser Džon će nastaviti s povlačenjem svojih jedinica, ali dobio

je naređenje da deluje u bliskom sadejstvu sa Žofrovim planovima i da čuva svoje bokove.

U sledeća četiri dana Frenčova rešenost da do krajnjih granica iskoristi taj uslov o zaštiti bokova dovela je Žofra i njegove kolege do očajanja. Britanski vrhovni komandant shvatio je taj uslov kao ovlašćenje da odbije niz molbi za učešće u savezničkoj protivofanzivi. Frenčov najvažniji cilj bio je da njegove jedinice marširaju sve dok se između njih i Nemaca ne nađe reka Sena. Istoričar Džon Teren je napisao: „Nesigurnost u britanske namere i očigledna britanska rešenost da ne preduzimaju ništa osim povlačenja dok Nemci zauzimaju velike delove severne Francuske svakako su u velikoj meri pogoršavali Žofrove nevolje.“ Te nevolje bile su zaista velike. Galijeni je kasnije stanje francuskih armija opisao – svakako s očiglednom željom da stvori sliku haosa što je vladao dok on sam nije preuzeo kormilo – na način koji ipak odiše ubeđenjem. Pisao je o pozadinskim sastancima s generalima koji su izgubili svoje jedinice, o jedinicama koje su izgubile oficire, o komandantima koji nisu imali predstavu o tome gde se nalaze ni kuda bi trebalo da krenu. Drugog septembra je vojni guverner Pariza razgovarao telefonom sa Žofrom, koji je izrazio zabrinutost za levo krilo Pete armije „zbog tromosti Britanaca koji ne žele da marširaju“.

Britanska vojska je bila naviknuta da u gotovo svim ratovima, uključujući i onaj 1939–1945, uživa raskoš višemesečnih, pa i višegodišnjih priprema pre nego što stupi u borbu. Takva odlaganja obično su bila neizbežna kad je zemlja morala da prikupi ekspedicione snage i zatim da ih prebaci preko mora, ponekad veoma daleko. Nasuprot tome, događaji iz 1914. godine nametnuli su jedinstvenu žurbu: tri nedelje po stupanju u potpuno neočekivan evropski sukob, vojnici su prebačeni s piste za smotru, iz pubova, oficirskih kantina i igrališta za polo u klanicu bojnog polja. Za neke je, a to obuhvata i komandante visokog ranga, ta promena bila suviše nagla. Pokazali su se

Nemačko napredovanje, 17. avgust – 5. septembar 1914.

nesposobnima da izvedu neophodan psihološki skok i uzdignu se do zahteva uloga u drami od koje je zavisila sudbina Evrope. U noći 31. avgusta Spirs je čuo Lanrezaka kako sebi u bradu neobično blago i čežnjivo mrmrlja. Francuski general parafrazirao je Horacija: „O, kako je srećan onaj koji ostaje kod kuće da miluje grudi milosnice umesto da vodi rat!“ Takva razneženost oficira koji su izneverili svoju zemlju u avgustu 1914. zaslužuje sažaljenje, ali ne i saosećanje. Niko ne sme da preuzme veliku odgovornost ako nije spreman da nosi veliko breme.

Svakoga ko je po Parizu imao hitnog posla neizmerno su usporavale povorke vojnika, vozila i izbeglica koje su zakrčivale svaku stazu prema frontu. Jedan britanski oficir morao je da ostavi svoj automobil jedne noći i da krene pešice putem koji je zatvorio nepomični konjički puk. „Ogromni kirasiri, nezgrapni i krupni sa šlemovima i grudnim oklopima, sedeli su ravnodušno na konjima. Niko nije sjahao. U mirnoj večeri tutnjava topova zvučala je sasvim blisko. Nalet vetra zatresao je ukrase od konjskih repova na kacigama jahača, a onda se dugačka, čelikom oklopljena kolona, ponovo smirila.“ Jedan oficir štaba Pete armije, major Lamot, morao je nekoliko puta da se odveze u Pariz i podstakne štamparije vojnih mapa na veće napore. Od štamparija se tražilo da utole nezajažljivu glad za mapama Francuske, dok su desetine hiljada karata zapadne Nemačke, pažljivo uskladištene u iščekivanju Žofrovog velikog prodora, trunule u podrumima do kraja rata.

Poslednji dani avgusta i prvi dani septembra videli su nešto savezničkih herojskih dela, ali i prizore podlosti i bede. Često se iskazuje zgražavanje nad nemačkim pljačkama po Francuskoj, i to s punim pravom, ali mnogo manje se govori o ispadima francuskih i britanskih vojnika, od kojih su neki bezobzirno otimali sve što nađu, a naročito alkohol. Eduar Kerdeve prenerazio se uništavanjem koje su u Le Menil Amlou na Oazi izveli ne Nemci, nego francuski vojnici iz kolonija: „Vlasnici

velikih farmi žive u nezamislivo raskošnim kućama: kristalne vaze, klaviri, bilijarski stolovi, udobni kreveti i sve drugo što su podivljali vojnici pregazili. Silom su otvarali sve što je zatvoreno, istresali sadržinu na pod, uzimali ono što im se sviđa, prljali sve što im ne treba, cepali porodične portrete, bacali posteljinu i žensko donje rublje na pod, razbacivali hranu po krevetima, bilijarskim stolovima i klavirima. Porcelan je ležao smrskan po parketu; neki [vojnici] su se [praznili] na postelje. Nemci ne bi postupili gore od ovoga.“

Vojni sanitet je bio zatrpan ranjenicima. Oko trećine ranjenih britanskih vojnika koji su stigli u previjališta umrlo je kasnije od gangrene. Lisjen Labi, bolničar francuske vojske, zabeležio je da su njegova ambulatna kola prvog meseca rata prevezla četiristo šest ranjenika, a drugog šest stotina pedeset. Često je bilo nemoguće evakuisati ranjenike preko dana, a noću ih je bilo teško pronaći čak i uz pomoć „sanitetskih pasa“ – francuska vojska obučila je oko sto pedeset pasa za taj posao. Labi je navikao da donosi nemilosrdne odluke na licu mesta: ostavljao je one bez izgleda da prežive, a ponekad im je, kako tvrdi, prekraćivao muke metkom iz pištolja. Od opreme je imao samo zavoj; jednom vojniku je zaustavio krvarenje stavivši mu na ranu dva dvopeka i zategnuvši preko toga zavoj što je čvršće mogao.

U previjalištima nije bilo svetla, a u mnogima se gazilo po blatu. Labi je napisao: „Kakav užas! Koliko ranjenika! Svi nas preklinju da se pobrinemo za njih i da ih prve obradimo. Podrum je pun, kao i čitava kuća – ranjenici su u svakoj sobi i na svim krevetima.“ Čak i oni koji su imali sreće da dobiju mesto u pretrpanim vozovima nisu mogli očekivati neku veću pomoć u pozadini. Mnogi su prvu bolničku negu dobili tek četiri ili pet dana po ranjavanju. Tetanus je ubijao nemilice. Kapelan Američke bolnice u Nejiju opisao je kako su on i njegove kolege pitali svakog ranjenika u šta je pogođen. „Nekolicina je nemo pokazala grlo, glavu, slabinu. Neki su podizali pokrivač

da pokažu ogromne crne mrlje oivičene crvenim. Oseća se ogavan zadah... Jutros sam dao poslednju pomast momku iz Liona; mozak mu se video kroz lobanju, polovina tela bila mu je paralisana, ali bio je svestan i pribran i mogao je da na moja pitanja odgovara sa da i ne.“

Mnogi zdravi vojnici zloupotrebljavali su metež povlačenja da pobegnu iz svojih jedinica; neki su se kasnije vraćali tvrdeći da su zalutali, drugi su se zadovoljno vukli iza zarobljenika. Ser Džon Frenč i njegovi štabni oficiri nisu bili jedine više starešine koje su podlegle defetizmu; general Žozef de Metr, načelnik štaba francuske Prve armije, kasnije je rekao Spirsu da je u vreme avgustovskih poraza ozbiljno razmišljao o samoubistvu. Jedan britanski oficir opisao je prizor od 1. septembra, dok se Peta armija još povlačila severoistočno od Pariza: „Vojnici deluju kao seni iz Hada koje ovim strašnim beskrajnim maršom iskupljuju svetske grehe. Oborenih glava, u crvenim pantalonama i plavim koporanima jednako posivelim od prašine, naleću na vozila, na napuštena kola, jedni na druge, vuku se beskrajnim putevima očiju punih prašine koja prikriva okolinu vrelu od sunca tako da jasno vide samo druga ispred sebe, odbačene rance, popadale vojnike i poneki napušteni top.“

Civili su se mučili da izbegnu posledice plimnog talasa koji je prelivao njihova naselja, velika i mala. Gradonačelnik mestašceta Defrišer prekinuo je grupu vojnika koja se znojila kopajući raku za uginulog konja žalbom da su preblizu kućama. Vojnici su se gundajući pomerili i počeli iznova na polju. Malo koja jedinica s obe strane imala je vremena da sahranjuje ljude, a kamoli životinje. „Neobično je kako se navikavamo na ovaj nomadski život“, napisao je Eduar Kerdeve, „na to da jedemo i spavamo gde stignemo i da ne mislimo ni na šta važno jer ništa i ne znamo. Ne dobijamo ni pisma ni novine i ne možemo učestvovati u drami koja se odvija... Marširamo, glupi i nemi, kao robovi boga rata.“

Iz ove uniformisane reke slične nekoj strašnoj seobi životinja, samo šačica je makar donekle shvatala kakav se obrt ratne sreće dešava. Žofr je mogao da se pohvali izvesnim strategijskim dobitcima iz avgustovskih borbi. Iako po stravičnu cenu, francuski napadi u Alzasu i Loreni onemogućili su Nemce da prebacuju jedinice i ojačavaju svoj desni bok u Belgiji. Armije Antante su rasle zahvaljujući prilivu vojnika iz prekomorskih kolonija, a italijanska objava neutralnosti omogućila je Francuskoj da odbrambenim snagama sa svoje južne granice pojača Zapadni front. Zahvaljujući francuskoj Petoj armiji, divizijama Teritorijalne vojske pod komandom generala Albera d'Amadea i Britanskim ekspedicionim snagama, Nemci su izgubili trku za postizanjem odlučujućeg uspeha na severu jer je Žofr uspeo da se prestroji i postavi prvo štit, a zatim i mač na put njihovog napredovanja.

Krajem avgusta i početkom septembra vozovi s juga prepuni ljudi, vozila, topova i konja istovarani su severno od Pariza da popune novoosnovanu Šestu armiju pod komandom generala Žozefa Manurija. Nemač Alojs Levenštajn, po činu samo poručnik, pisao je kući da se Francuzi bore hrabro i pod dobrom komandom. „Iznad svega“, napisao je, „u stanju su da brzo premeste veliki broj vojnika i, brojčano nadmoćni, napadaju naše najslabije tačke.“ Ova primedba pokazuje da je Levenštajn oštroumnije nego nemački generalštab shvatao kvalitet francuskog železničkog sistema, sada upotrebljavanog do najveće moguće mere.

Žofr je Šestu armiju stavio pod opštu komandu generala Galijenija, ali je odbio njegov zahtev da se dodatni korpus priključi prestoničkom garnizonu; sudbina Pariza zavisice od velike bitke koja će se voditi podalje od njegovog sjaja. Duboko u sebi Žofr je besneo zbog, kako mu se činilo, bezglavog britanskog povlačenja koje mu je onemogućavalo da se bori tamo gde je želeo, oko Amjena. Ipak, ponašao se gotovo istočnjački

učtivo prema ser Džonu Frenču i njegovim saradnicima. Iako su britanske jedinice u Francuskoj činile svega tri procenta ukupne savezničke snage, njihova podrška u protivofanzivama bila je izuzetno važna. Britanci su marširali između Pete i Šeste armije – mada u pozadini – i trebalo ih je ubediti da tu i ostanu.

Sve više dokaza pokazuje da je Kluk načinio ogromnu grešku: umesto da opkoli Pariz, kako je Šlifen zamislio, ili da makar krene pravo na francusku prestonicu, okrenuo je svoje snage ka istoku i skratio nemačku liniju udara. Time je stigao popreko ispred linije novoosnovane Manurijeve Šeste armije, o čijem postojanju Nemci nisu znali ništa. Klukove odluke pokazuju da su Moltkeovi generali bili potpuno uvereni u to da su ključna dejstva čitave kampanje već iza njih. Nemci su već zarobili oko sto hiljada francuskih vojnika; sada im se činilo da treba samo da uberu plodove svojih pobeda. Pobednička groznica obuzela je carstvo Hoencolerna; čak i u berlinskim radničkim četvrtima, koja su se dotad oštro suprotstavljala ratu, prvi put su se na prozorima videle državne zastave. U oduševljenju trenutka novopečeni nemački artiljerac Herbert Šulcbah krenuo je 2. septembra na front žaleći što već nije u pobedničkim jedinicama svoje zemlje na kapijama Pariza: „Obuzelo me je neobično osećanje, nekakva mešavina sreće, radosti, ponosa, tuge zbog oproštaja i svesti o veličini trenutka.“

Prošlog stoleća vladale su žestoke rasprave o neuspehu Nemačke da ostvari potpunu pobeđu 1914. godine. Ponekad se tvrdi da je Moltkeov veliki obruč propao jer on sam nije raspolagao dalekovidošću i smelošću da primeni Šlifenovu zamisao. Mnogo se govorilo i o zaokretu severno od Pariza izvedenom krajem avgusta na predlog generala Bilova kao o sudbonosnoj izdaji vrhunske ideje. Oba ova stava su neubedljiva. Malo je verovatno da bi bilo kakva strategija omogućila Nemcima da ostvare

odlučujuću pobjedu u 1914. godini kad su zapadni saveznici mobilisali snage po broju otprilike jednake Moltkeovim osim ako bi ti protivnici pretrpeli potpuni slom.

Načelnika nemačkog generalštaba ogorčeno su kritikovali njegovi sunarodnici, i tokom rata i posle, zato što je oslabio nemačko desno krilo kako bi ojačao liniju na jugu. Tačno je da se Moltke s mnogo strepnje starao da svaki pedalj nemačkog tla bude branjen, dok bi veliki vojnici iz prošlosti prihvatili da se ponegde prepusti nešto teritorije kako bi prikupili dovoljno snage na odlučujućim tačkama; on je svakako pogrešio pružajući podršku prodoru princa Ruprehta prema Nansiju, ali to je bila nova vrsta rata u kojoj su se sukobile nezapamćeno velike snage. Francuska vojska postala je mnogo impresivniji ratni instrument nego što je bila 1870. ili 1906, kada je Šlifen penzionisan. Odgovoran komandant ne bi ostavio izložene sektore u kojima zna da su Žofrove jedinice izuzetno snažne.

Što je najvažnije, Šlifenovu zamisao o velikom obruču verovatno ne bi mogla da ostvari nijedna vojska čija pokretljivost zavisi od ljudskih nogu i konjskih kopita. Tehnologija prevoza i komunikacija kasnila je mnogo za revolucijom u razvoju razorne moći oružja koja se odigrala u dvadesetom veku. U dobu pre motorizacije branioci su pokazali sposobnost da se korišćenjem železničke mreže prestrajavaju i pojačavaju mnogo brže od napadača. Pretpostavka da se može prepoznati formula na osnovu koje se može ostvariti brza pobjeda nad tri najveće sile Evrope predstavljala je katastrofalno kolektivno samozavaravanje. Verovatno čak ni Bonaparta ne bi uspeo da ostvari drugačiji ishod borbi iz 1914. godine. Kao u slučaju brojnih komandanata i vojnih mudraca u istoriji, sudbonosna mana grofa Alfreda fon Šlifena bila je zanemarivanje značajna logistike za sve savremene vojne operacije; dnevne potrebe materijala neophodne armijama na terenu od 1870. godine

udvostručile su se. Šliften nije bio genijalan strateg, nego maštar koji je svojim budalastim sledbenicima doneo propast.

Prvog septembra Francuzi su se domogli obaveštajnih podataka koji su potvrdili da Kluk menja pravac napredovanja. Jednom oficiru Lanrezakovog štaba s fronta je donesen okrvavljeni ranac, skinut s poginulog nemačkog konjičkog oficira; u njemu su bili hrana, odeća i papiri, kao i jedna mapa. Mapa nije pokazala samo raspored svih korpusa Klukove armije nego su na njoj olovkom bila obeležena planirana mesta za logorovanje te noći – sva severoistočno od Pariza. To je bila potvrda da francuska prestonica više nije Klukov neposredni cilj. Desno krilo nemačke armije prelazilo je preko savezničkog fronta izloženo protivnapadima.

Niz presretnutih poruka potvrdio je da su neprijateljske jedinice premorene i da imaju ogromne nevolje u snabdevanju i transportu. Moltkeove armije i snaga konja, od čega je njihovo snabdevanje u potpunosti zavisilo, našli su se u velikim teškoćama daleko od železničkih stanica; konji su u najboljem slučaju bili slabo hranjeni, a u najgorem su jeli zeleni kukuruz, koji se teško vari. Postajalo je sve jasnije da se nemačke rezervne jedinice kojima je Moltke namenio ključne zadatke muče da ih izvrše. Regruti tek stigli iz civilnog života nisu bili spremni za ratovanje kao ni isti takvi vojnici na drugoj strani, a nedostajala im je i odgovarajuća artiljerijska podrška. Što se tiče obolelih životinja, u jednoj dešifrovanoj poruci molilo se za tri kola potkovića i što više eksera za Gardijsku konjičku diviziju kod Noajona. Samo Klukova Prva armija imala je osamdeset četiri hiljade konja kojima je trebalo preko devetsto tona hrane dnevno; hiljade konja su se teturale ili padale. Vladala je teška nestašica kola za prevoz sena.

Nije bilo ni dovoljno veterinara; iako je čak i prosečna pešačijska brigada imala četiristo osamdeset konja, svi veterinari su bili raspoređeni u konjicu i artiljeriju. Mnoge konje lečili su

neiskusni ljudi, pa i potpune neznalice, koje su svojim postupcima samo ubrzavale smrt. Tehnologija je bila ograničeno korisna jer su armije imale samo nepouzdana primitivna motorna vozila. U dnevniku poručnika Edvarda Hakera, komandira jedne intendantske jedinice Britanskih ekspedicionih snaga, o jednom danu tokom povlačenja piše: „Kočnica jednog našeg kamiona se pregrejala i zapalila. Drugom se začepilo crevo za gorivo... Na trećem se slomila cev za gorivo, pa smo morali da je zavarimo.“ Takvi događaji bili su svakodnevni u motorizovanim jedinicama svih armija u Francuskoj, pa i u nemačkim. Upotrebljivost vozila bila je veoma niska i dalje je opadala pod naporima kampanje. Tokom nemačkog napredovanja sve jedinice kršile su mirnodopsko pravilo da motorna vozila smeju da prelaze svega sto kilometara dnevno kako bi se omogućilo održavanje. Do septembra su se pokvarile dve trećine od Moltkeovih četiri hiljade kamiona.

Lanrezakove jedinice sada su se rasporedile tik južno od reke Ene, sto kilometara severoistočno od Pariza. Manurijeva armija, za čije postojanje Nemci još nisu saznali, prikupljala se sedamdeset kilometara severno od prestonice. Negde iza tih armija bili su Britanci. Saradnja s njima bila je neophodna za izvođenje razornog udara na Klukov izloženi bok koji je Žofr želeo. Ako ser Džon i njegovi ljudi budu vrteli palčevima dok Žofrove armije napreduju, između njih će nastati širok neprihvatljiv razmak. „Ali ja ne mogu to da tražim [od Britanaca] jer do sada od njih nisam dobio ništa“, napisao je Žofr svom ministru rata 1. septembra i turobno dodao: „U svakom slučaju, ne znam ni da li će pristati.“ Žofrova najveća nevolja tokom priprema za protivnapad bila je da nađe način da privoli bezgranično budalastog i detinjasto nadurenog britanskog vrhovnog komandanta na saradnju.

Srećom po Žofra i saveznički cilj, Kičener je istog dana stavio Frenču jasno do znanja da britanska vlada ni pod kakvim

okolnostima neće odobriti jednostrano povlačenje i napuštanje Francuske. Ministar rata je ser Džonu prosledio kopiju telegrama koji je u sredu uveče poslao Ratnom kabinetu: „Frenčove jedinice sada su na borbenoj liniji, gde će ostati u skladu s pokretima francuske vojske, istovremeno se budno starajući da ne ogole bokove.“ Sam Kičener bio je kasnije uveren da su ovaj razgovor i dalja uputstva navela ser Džona da odustane od svoje namere da povede britanske jedinice što brže može ka obali.

Posle septembarskih bitaka Galijeni je pripisivao sebi zasluge za osmišljavanje i sprovođenje plana napada. To je bilo u najmanju ruku preterano. Žofr je odlučio da izvede protivofanzivu na severu i pre nego što je Galijeni uopšte imenovan. Njih dvojica su nezavisno došli do istog zaključka, a Žofr je Galijeni bio nadređeni. No energija i domišljatost vojnog guvernera Pariza umnogome su doprineli prikupljanju Manurijeve armije i njenom ulasku u sukob. Simbol njegovog doprinosa jeste mobilizacija svih prestoničkih prevoznih sredstava za prebacivanje vojnika na front – legendarnih „taksija do Marne“. Taksiji su bili rekvirirani, naravno, ali prevezli su svega četiri hiljade ljudi, jednu jedinu brigadu, da se priključi Šestoj armiji od sto pedeset hiljada vojnika. Galijeni ipak zaslužuje mesto među ličnostima koje su nadahnjivale u vreme kad su se mnogi slabiji ljudi lomili pod pritiskom.

Najvažniji među ovim potonjim svakako je Šarl Lanrezak. Trećeg septembra, uz mnogo nelagode jer su bili stari drugovi, Žofr ga je smenio. Zapovednik Pete armije bio je *limožiran*, kako se tada govorilo za oficire smenjene s dužnosti i poslane figurativno, a ponekad i stvarno, u pozadinske kasarne u Limožu. Lanrezakovo ogorčenje nije ublažila činjenica da je Žofr tih dana smenio još mnogo generala koji su pokazivali nedostatke; sve u svemu, zamenio je komandante triju armija, deset korpusa i trideset osam divizija.

Novosti o sveopštim promenama brzo su stigle u štab Britanskih ekspedicionih snaga. Ser Džon Frenč se beskrajno obradovao, mada niko više od njega nije zaslužio da bude *limožiran*. Niže britanske oficire vesti su takođe ohrabrile; četvrtog septembra Gaj Harkort-Vernon čuo je glasine da su susedne francuske armije dobile nove generale, „mlade i poletne“. Rečeno mu je da su njihovi prethodnici streljani zbog kukavičluka: „Pitam se je li to istina ili ne.“ Nešto je bilo istina. Iako Žofr nije streljao neuspešne generale, odobrio je nemilosrdan program pogubljenja običnih vojnika krivih za dezerterstvo ili kukavištvo, radi ohrabrenja ostalih. „Ljude koji napuste svoje jedinice“, napisao je Žofr u naredbi, „ako takvih bude, treba uhvatiti i streljati na licu mesta.“ Ovo je ostvarilo trenutne i korisne posledice jer su vojnici shvatili šta će im se dogoditi ako pobegnu s bojnog polja. Godine 1914. veći deo francuske vojske pokazao je hrabrost i odlučnost, što je izuzetno s obzirom na stravična iskustva iz avgusta. No njihovu volju za borbom učvrstile su pretne streljačkim strojem.

Lanrezaka je na položaju komandanta Pete armije zamenio njegov najbolji komandant korpusa, Luj Franše d'Epere, neustrašivi oficir koji se istakao u borbama kod Inana i Giza i koji će postati jedan od najistaknutijih francuskih generala u ratu. Spirs je napisao: „Njegova glava podseća me na haubičku granatu.“ Novi komandant Pete armije prenerazio je svoj štab obraćanjem od 4. septembra: upozorio je da će svako ko ne vrši svoju dužnost biti streljan i istakao da Peta armija mora da se pripremi za bitku svog života. U skladu s raspoloženjem tog vremena, drugovi su žalili streljane, ali retko ko je sumnjao u neophodnost primene najteže kazne. Žil Alar, bivši žandar, a sada regrutovani vojni policajac, pošao je s advokatom i sveštenikom da obavesti jednog redova da je osuđen na smrt nu kaznu. Zatim su sva trojica prisustvovala streljanju. Alar je kratko zapisao: „Odbio je da mu se povežu oči. Sam je izdao

naredbu za paljbu; lekar je proverio je li mrtav. Umro je onako kako je trebalo da živi.“

Trećeg septembra Galijeni je nakratko ostavio poslove organizovanja odbrane prestonice da bi posetio šaćicu pripadnika diplomatskog kora koji su s vladom pobjegli u Bordo. Američki i španski ambasador primili su ga srdačno iako mu je Španac jasno stavio do znanja da bi se radovao nemačkoj pobjedi. Njegov norveški kolega ne samo da je imao isti stav nego je predložio da odigra ulogu posrednika u pregovorima o primirju kad Nemci stignu.

Francuski glavnokomandujući provodio je pak sate u svom štabu nemo razmišljajući. Spirs je opisao prizor iz Bar sir Oba, u koji se Vrhovna komanda premestila: „Žofr je čitavo vrelo popodne proveo sedeći u senci velike žalosne vrbe u golom dvorištu škole u kom je štab radio. Povremeno su se kroz otvorene prozore učionica tiho čuli glasovi, a ponekad i telefonsko zvono. S vremena na vreme jači glas bi poremetio tišinu kad se neki ljutiti oficir potrudio da ga čuju s druge strane rđave telefonske linije. No u dvorištu se nije micalo ništa osim struja vrelog vazduha iz širokog pošljunčanog prostora na kom je veliki čovek razmišljao.“ Galijeni je Manuriju poslao poruku s narednjem da se Šesta armija pripremi za napad planiran za sutradan, 5. septembar. No da li je taj napad moguć? Hoće li Britanci sarađivati u takvoj operaciji?

Znamenja nisu bila povoljna. Hejg je napisao svojoj ženi 3. septembra: „Francuzi su potpuno nepouzdana. Ne može im se nikako verovati.“ Sutradan je rekao ser Džonu Frenču da je njegov korpus premoren: „Možemo da držimo položaj, ali vojnici ne mogu da napadaju niti da jurišaju. Smit-Dorijen je stigao i slaže se sa svim što kažem. Ser Dž. F. se saglasio da se smesta moramo povući iza Sene kako bismo obnovili opremu.“ Britanski vrhovni komandant je, eto, četiri dana posle sastanka na

kom je Kičener zahtevao da Britanci ostanu na liniji uz Francuze, i dalje pokušavao da se od njih odvoji.

Četvrtog septembra Franše d'Epere je krenuo iz svog štaba u kom je, sam bog zna, imao i te kako mnogo posla, i odvezao se u Bre na prvi sastanak sa ser Džonom Frenčom. Po dolasku je pobesneo jer od Britanaca nije bilo ni traga ni glasa. Najzad se pojavio Henri Vilson s opravdanjima za odsustvo svog šefa. Franše d'Epere mu je objasnio da će njegova armija sutradan krenuti u ofanzivu. Hoće li Britanci poći u napad na njenom levom krilu? Vilson je odgovorio da ne sme da obećava ništa u ime ser Džona Frenča. Francuz je otišao kipteći od besa, i to s punim pravom. Mari, načelnik štaba Britanskih ekspedicionih snaga, već se umešao u napetu raspravu između Galijenija i Manurija o tome gde će i kad tačno Šesta armija napasti, a nije mu pomoglo to što je smesta zamrzeo vojnog guvernera Pariza. Četvrtog septembra najzad su stvorili plan koji je iziskivao jednodnevno odlaganje, do 6. septembra, kako bi se Britanci povukli nekoliko kilometara i oslobodili prostor Šestoj armiji da se rasporedi malo dalje ka istoku i napadne južno od reke Marne. Žofr i Franše d'Epere očekivali su da će 5. septembra krenuti preko mnogo šireg fronta, od mesta gde su se armije otprilike nalazile, severno od Marne.

Srećom, 4. septembra u Londonu su predstavnici vlada Velike Britanije, Francuske i Rusije odlučili da naglase međusobnu privrženost potpisivanjem sporazuma kasnije poznatog kao Londonska deklaracija, u kom su se obavezali da ne sklapaju separadni mir s Nemačkom. Ovaj sporazum je u velikoj meri nastao usled straha Rusije da će nedavni porazi naterati francusku vladu da baci peškir u ring. No Francuzi su imali većih briga, pre svega zbog slabog britanskog nastupa. Iste večeri na bojištu pukovnik Ige izvestio je Žofra da je ser Džon Frenč odlučio da nastavi s povlačenjem 5. i 6. septembra tvrdeći da mu treba više vremena da razmotri plan napada

svojih saveznika. Žofru, Franšeu d'Epereu, Manuriju i Galijeniju moglo bi se oprostiti ako su poželeti da britanski vrhovni komandant završi na dnu mora, i svakako su privatno i rekli jedan drugom nešto u tom smislu.

Četvrtog septembra u osam sati uveče Žofr je u svom štabu večerao svoje omiljeno jelo, jagnjetinu na bretonski način, u atmosferi krajnje napetosti, utučenosti i potištenosti koja je pritiskala njegovo osoblje. Odjednom je u prostoriju uleteo jedan štabni oficir: „Crna uniforma bila mu je siva od prašine, kao i lice i brada. Prašina mu je upala i u oči, pa je treptao pod svetlom. Zakoračio je napred, salutirao i rekao: 'Gospodine generale, general Franše d'Epere naredio mi je da vam prenesem da su Englezi spremni za ofanzivu.'“ Ser Džon Frenč je sa zakašnjenjem i preko volje ipak pristao da poslušati uputstva svoje vlade. Žofr je podigao ruke ka nebu. „Onda možemo da krenemo!“; uzviknuo je. Ako je Spirsov opis možda preterano teatralan, smisao je jasan. Mari i Vilson su nekako ubedili svog sićušnog feldmaršala da Britanci moraju makar naizgled da sarađuju s Francuzima u ofanzivi. Žofr je naredio da saveznička operacija na Marni počne 6. septembra. U devet i petnaest ser Džon Frenč je telegramom i zvanično potvrdio britansko učešće.

Istog dana Kluk je poslao poruku Nemačkoj vrhovnoj komandi: „Usled teških i neprekidnih borbi“, napisao je, njegova armija „nalazi se na ivici snaga... Neophodna su hitna pojačanja.“ Kluk je ovom porukom gotovo otvoreno priznao da su njegove trijumfalističke reči i dela iz prethodne sedmice bili neumesni. Valter Blem je opisao stanje u svojoj četi: „Neobrijani su i danima se nisu čistito oprali... Lica im prekriva strnjika i liče na preistorijske divljake. Šinjeli su im prekriveni prašinom i isprskani krvlju od previjanja ranjenika, pocrneli od barutnog dima i pocepali su ih trnje i bodljikava žica.“

Četvrtog septembra uveče Moltke je najzad i otvoreno napustio Šlifenovu zamisao priznavši da mu Francuzi ugrožavaju

levo krilo, mada ne i koliko ozbiljno. Objavio je da će se konačni veliki napadi u ovom ratu odigrati u centru i levo od nemačke linije kako bi se oko Verdena stvorio обруč. Naredio je Kluku i Bilovu da tesno sarađuju, a Prvoj armiji da se okrene ka Parizu za slučaj da saveznici izvedu protivnapad iz tog pravca. Kluk se oglušio o zaista nejasnu direktivu svog šefa i nastavio slepo dalje u poteru za Lanrezakom. Hauzen, komandant nemačke Treće armije, iste večeri je izvestio da je odobrio sutrašnji dan, 5. septembar, za odmor svoje armije, što znači da ne može učestvovati u planiranom napadu generala Bilova. Moltke se ovome nije usprotivio, ali Nemci su zbog sopstvene tromosti ponovo propustili važnu priliku. Da je Hauzen nastavio dalje, možda bi uleteo u procep između novoosnovane Devete armije pod komandom Ferdinanda Foša i Četvarte armije generala Langla de Karija, raspoređenih sučelice. No Hauzen nije nastavio. Tako su napadači na Francusku pobedama došli sebi glave.

Rat nije stajao dok su saveznici pripremali svoju ofanzivu. Umiralo se i dalje na gotovo svim frontovima, gotovo svakog časa. Francuzi su morali s velikim naporom da pruže otpor velikom nemačkom napadu kod Kurone de Nansija još dok se Šesta armija prikupljala na severu. Šarl Pegi, čuveni pesnik, socijalista i izdavač, pogođen je u glavu 4. septembra kod mesta Vilroa u četrdeset prvoj godini života, a njegova smrt postala je simbol francuskog žrtvovanja, baš kao što je krupna prilika „Tate“ Žofra uskoro uzdignuta do otelotvorenja odlučnosti Francuske da pobedi.

Ni na jednoj strani niko nije znao da su Nemci stigli do krajnje granice svog napredovanja kroz Francusku. Stara gospođa Lemer, bliska prijateljica Marsela Prusta i domaćica jednog od najvažnijih pariskih umetničkih salona, bila je u svom dvorcu kod Revejona u oblasti Sena i Marna kada su 5. septembra nemačke prethodnice stigle u okolinu. Šetala je s kćerkom Sizat po bašti kada je nemački konjički oficir preskočio živu ogradu

i zaustavio konja pred njima. Namestivši monokl na oko, uljez je povikao: „Želeo sam da vidim Madlen Lemer i sada sam je video!“ Onda je cimnuo uzde i odgalopirao. Ovo je živ primer bliskosti kulturne klase Evrope; iste noći jedna nemačka jedinica zauzela je dvorac.

Još dok su jedinice kuljale iz Pariza prema frontu, a Manurijevi vojnici zauzimali nove položaje, niko nije znao kako će se tačno rasporediti Peta i Šesta armija i Britanci. Sutradan rano po podne Žofr se odvezao u dvorac Vo le Penil u Melinu, u koji se smestio ser Džon Frenč. Priču koja sledi Spirs je ispričavao sjajno, mada s mnogo preterivanja; iako je često prepričavana, neophodna je za svaku povest 1914. godine. Ušavši u predvorje, Žofr se pozdravio s grupicom francuskih i britanskih oficira i svi su ostali na nogama. „Odmah je“, napisao je Spirs, „progovorio onim svojim niskim jednoličnim bezbojnim glasom; rekao je da se smatrao obaveznim da dođe i lično zahvali ser Džonu što je doneo odluku od koje bi mogla zavisiti sudbina Evrope.“ Britanski feldmaršal se naklonio.

Žofr je zatim izneo svoj plan.

Slušali smo ga kao opčinjeni. Videli smo ogromno bojno polje kako nam ga je opisivao, preko kog su se korpusi, vođeni magnetom njegove volje, pomerali kao delovi zamršene mašinerije dok nisu stali svaki na svoje mesto. Videli smo dugačke povorke vozova kako se vuku pod težinom svog ljudskog tereta, videli smo velike hrpe granata naslagane uz spremne neme topove... Žofr kao da nam je pokazivao Nemce kako slepo guraju dalje, kako žure u susret svojoj sudbini; njihove velike prašnjave kolone jure ka litici s koje će se uskoro survati. Govorio je poput proroka, pun vere. Slušali smo priču o pobedi na Marni i bezuslovno u nju verovali... Onda se general Žofr okrenuo ser Džonu neodoljivo molećivo, sklopio ruke kao da ga bole i rekao:

„Gospodine maršale, Francuska vas moli.“ Ruke su mu umorno pale niz telo. Ovaj napor ga je iznurio.

Francuski očevici pripisuju Žofru drugačije reči: „Na kocki je engleska čast, gospodine maršale.“

Ova fraza bila je manje molećiva, i zato je verovatnija, ali nema sumnje u to da se Žofr strastveno obratio Frenču. Britanski vrhovni komandant pokušao je da odgovori Francuzu na njegovom jeziku, a onda je odustao i okrenuo se jednom oficiru: „Dođavola, ne umem to da kažem. Recite mu da će naši momci učiniti sve što je u ljudskoj moći.“ S tim rečima dvojica komandanata su se rastala.

Iako je priča o ovom susretu neodoljivo privlačna, a ishod onako kako ga je zabeležio Spirs prikladno dirljiv, stvarnost je bila surovija. Britansko učešće u ofanzivi na Marni biće neznatno, sporo i sramotno bezvoljno čak i po svedočanstvima britanskih učesnika. Najbolje što se može reći jeste da su vojnici ser Džona Frenča zauzeli svoja mesta duž linije dok su se susedne jedinice Manurija i D’Eperea, kao i Fošova nova Deveta armija, borile. Tih dana, naročito između 1. i 5. septembra, Žofr je zračio spokojnom odlučnošću koja je omogućila da se zaustave i delimično nadoknade veliki svirepi porazi iz avgusta. Kakve god da je neuspehe i razočaranja budućnost nosila u trenutku kada su saveznici otpočinjali operaciju koja će postati poznata kao Bitka na Marni, Žofr je pokazao da je veliki zapovednik. Petog septembra kasno uveče Galijeni je telegrafisao svojim snagama s nesputanim oduševljenjem: „Sutra jurišamo!“

10.

Moltkeov usud

1. MARNA

Pre nego što su krenuli u veliku ofanzivu na zapadu, a možda i pre nego što su uopšte krenuli u rat, trebalo je da Nemci razmisle o činjenici da su tokom istorije brza okončanja sukoba između otprilike jednakih zaraćenih strana bila izuzetno retka. Čak i pobjede vojvode od Marlboroa na bojnim poljima širom Evrope, čak i Napoleonove pobjede nad brojnim neprijateljima, pokazalo se, nisu dovele do konačnog ishoda. Vellingtonova pobjeda na Vaterlou i pobjeda starijeg Moltkea kod Sedana bile su izuzeci u opštim tokovima ratovanja. Armije iz 1914. bile su opremljene da izazovu zapanjujuće ljudsko i materijalno razaranje u neprijateljskim redovima, ali tehnologija kretanja je zaostajala. Što je još gore, ogromne mobilisane mase prerasle su sposobnost svojih zapovednika da brzo komuniciraju s njima.

Radio-aparati, izum star manje od jednog pokolenja, bili su retki i nezgrapni, dostupni samo višim komandama, nepouzdati i malog dometa. Aparati sa svećicama iz 1914. nisu imali mogućnost finog podešavanja, pa su se signalizirali po

čitavom snopu dugih talasa i zato ih je bilo lako presresti. Tehnologija elektronskih cevi koja je omogućavala prenos uskim snopom izmišljena je u Sjedinjenim Državama tek 1913. a ušla je u širu upotrebu u Evropi tek dve godine kasnije. Osim svega toga, mnoge šifre koje su zaraćene strane koristile njihovi protivnici su razbili. Kad su nepomične, s jedinicama se moglo stupiti u dodir telegrafom ili telefonom, ali kad su u pokretu mogle su da primaju poruke samo preko kurira; neki kuriri su koristili motorna vozila, ali mnogi su još nosili poruke na konjima.

Što su ciljevi zapovednika bili ambiciozniji – a ciljevi nemačkih generala 1914. bili su izuzetno ambiciozni – to im je bilo teže da kontrolišu pokrete svojih ljudi. Kašnjenja su bila neizbežna; proticali su sati, ponekad i čitavi dani, između slanja naredjenja širom hiljada kvadratnih kilometara operativnih zona i njihovog izvršenja. Kada jedinice otpočnu s određenim dejstvima, često je bilo teško to izmeniti kao i skrenuti ratni brod s komandnog mosta slanjem mornara pod palubu da okreću kormilo. Uzroci preokreta nemačke ratne sreće s početka septembra 1914. jesu ogromna temeljna greška u Šlifenovoj zamisli, u nešto manjoj meri Moltkeovo labavo vođstvo, ali i tehničke poteškoće u upravljanju pokretima šest nemačkih armija koje se bore na stranom tlu. Francuski porazi i povlačenja makar su omogućili Žofru da na najbolji način iskoristi komunikacione sisteme svoje zemlje.

No ratu je svojstveno da komandanti vide sve teškoće svoje strane. U atmosferi trenutka posebno Britanci nisu uspevali da shvate da je njihov protivnik u sve većim nevoljama. Nemački ratni plan zahtevao je da milioni ljudi, većinom nedavno regrutovani iz udobnog civilnog života, pešice pređu ogromne razdaljine zapadne Evrope noseći težak teret po letnjoj vrućini. Do početka septembra napadači na Francusku otkrili su da se njihove kolone kidaju jer slabiji vojnici marširaju sporije, a najslabiji zaostaju i otpadaju. Vreme i energija traćili su se zbog

pogrešnog čitanja mapa, zalutalih naređenja i promena ciljeva. Jedinice su preticale jedne druge na putevima i kidale se. Manjak sna i redovnih predaha uzimao je još teži danak. Istoričar jednog nemačkog rezervnog puka žalio se zbog komandne zbrke zbog koje su linije marša krivudale i granale se, a ljudi se više umarali.

Prva dva dana septembra ni jedna jedina poruka od Prve i Druge armije nije stigla u Moltkeov štab. Prvog septembra uveče Moltke je poslao poruku Kluku: „Koji je vaš položaj? Zahtevam hitan odgovor.“ Nije dobio odgovor. Četvrtog septembra ljutita Klukova poruka Moltkeu kasnila je u prenosu šesnaest sati. A svih tih kritičnih dana Žofrove snage prikupljale su se na severu. Dvadeset trećeg avgusta, na dan bitke kod Monsa, tri armije na nemačkom desnom krilu s ukupno dvadeset četiri i po divizije bile su suočene sa sedamnaest i po savezničkih divizija. Do šestog septembra, kada je premeštanje jedinica dovršeno, Žofr je mogao u ofanzivu na Marni da pošalje četrdeset jednu diviziju. Kako bi ovo postigao, Žofr je opasno oslabio južno krilo svog fronta, ali snažne predratne francuske pogranične tvrđave nadoknađivale su nedostatak ljudstva. U Alzasu i Loreni teret napada sada je bio na Nemcima. Prvi mesec rata dvadesetog veka već je pokazao kakve prednosti uživa odbrana, naročito ako zauzima unapred pripremljene položaje.

Jedna od najozbiljnijih Moltkeovih grešaka bio je pristanak na zahtev bavarskog princa Ruprehta da mu se dozvoli da na zapadu iskoristi uspehe svoje armije kod Moranža. Moltke je proklinjao vladajuću dinastiju koja ga je opteretila ne samo carem Vilhelmom nego i dvojicom prinčeva i jednim velikim knezom kao komandantima armija. „Žofr ima sreće“, režao je. „U Francuskoj princ ne znači ništa.“ Tvrдио je da ne može imenovati oficire za vezu koji bi neposredno izveštavali njegov štab iz komandi armija jer njihovo prisustvo ne bi bilo dobrodošlo.

No uprkos Moltkeovim izgovorima, upravo on snosi najveću odgovornost za zbrku. Stalno se kolebao; u početku je odobrio Ruprehtov prodor, onda je dva dana kasnije izjavio da želi samo da „prikuje“ Francuze na lorenskom frontu. Rupreht je ipak krenuo napred, odlučan da osvoji snažno utvrđenu sto metara visoku liticu poznatu kao Gran Kuron de Nansi. Početkom septembra prinčeva ofanziva zadala je Francuzima dosta briga. Severno od grada Nemci su jurišali na dugačku nisku liticu koja je štitila Verden, stvarajući ono što je postalo poznato kao izbočina Sen Mijel. No na visini samog Kurona Kastelno je sproveo vrhunsku tvrdočlavu odbranu i stekao nadimak „Stena“.

Glavni napad počeo je 3. septembra i izazvao žestoke borbe dok su vojnici u sivom pokušavali da se dokopaju vrha litice. Ključni položaji prelazili su iz ruke u ruku, pa su poginuli iz suparničkih vojski ležali jedni uz druge u metežu ostavljenog oružja, rasute municije i opreme. Naročito su visoki bili gubici među nemačkim oficirima. Odbrana se držala zubima i noktima, i 5. septembra po podne Kastelno je zatražio dozvolu za strategijsko povlačenje. Žofr je ovaj zahtev odbio tvrdeći da Druga armija mora da izdrži. Obuzet svojom velikom protivofanzivom na severu, stalno je uzimao divizije od Kastelnoa, čak i dok je ishod borbi kod Nansija još bio neizvestan. Sedmog septembra Nemci su osvojili ključno selo Sen Ženevjev. Francuzi su ga preoteli u borbi koja je trajala do mraka.

Istog dana četrismo pedeset pripadnika posade tvrđave Troajon odbilo je snažan nemački napad. U ovim borbama Badenski korpus izgubio je deset hiljada ljudi – nemački frontalni napadi stajali su mnogo života kao i francuski. Desetog septembra Kastelno je izveo protivnapad, potisnuo Nemce nekoliko kilometara i zauzeo njihova velika skladišta u Linevilu. Linija na reci Merti bila je osigurana, a Nansi spasen. Ruprehtovi ljudi digli su u vazduh mostove preko Merte, znajući da im više neće trebati u žurbi. Jedan bavarski puk izgubio je hiljadu

Ljudi povlačeći se 11. septembra. Ruprechtov načelnik štaba je za poraz kod Nansija krivio Moltkeovo neprestano predomišljanje, mada je istina da uopšte nije trebalo da Moltke odobri tu akciju. Francuzi su morali očajnički da se bore na više frontova, ali morali su i Nemci, a podela snaga i napora doprinosila je nastupajućem strategijskom neuspehu.

Žofrove armije u centru i na jugu linije dale su ključni doprinos francuskoj ofanzivi na severu. Prkosna fraza „Neće proći“ primenjena je na Verdenu tek 1916, ali je mogla biti skovana i septembra 1914, kad su Nemci prvi put zalupali na kapiju velike mreže utvrđenja. Da su armije Kastelnoa i njegovog severnog suseda popustile, sve što je postignuto na Marni bilo bi uzaludno. Ruprechtov poraz kod Nansija uzdrmao je Nemce ozbiljno koliko i Francuze neuspeh kod Moranža. Borbe kod Nansija potomstvo pamti manje nego što zaslužuju jer su se dalje na severu istog dana odigrali mnogo slavniji događaji.

Početkom septembra propusti obaveštajnih službi ponovo su izvršili ključan uticaj na događaje – i to nemački propusti. Klukova armija marširala je ka jugu i njeno desno krilo zaobišlo je Pariz pedesetak kilometara istočno. Izviđački avioni obavestili su komandu o dugačkim neprijateljskim povorkama koje se povlače ka jugu. Nemci nisu ni pogledali, ili bar ne dovoljno pažljivo, ka zapadu. Komandanti su zanemarili izveštaje nekih pilota o koncentrisanju francuskih jedinica ispred Pariza i iza Klukovog krila. Tu se okupljalo sto pedeset hiljada pripadnika Manurijeve armije. General Manuri je bio šezdesetšestogodišnji artiljerac, povučen iz penzije 1914. da preuzme komandu nad sedam rezervnih divizija. Nemački komandanti, slepo uvereni da su Francuzi, pa i Britanci, što je bilo manje važno, poraženi neprijatelj, nisu se osvrtni na izveštaje. Kluk je nastavio da progoni Britance i Petu armiju i nikako nije uspevao da ih stigne.